

БЕЗПАЛЕНКО А. М.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

СУМІЖНІСТЬ ЯК ФУНКЦІЯ ПРОСТОРУ І ЧАСУ: СЕНСОРНЕ МАСКУВАННЯ У МОВІ

(гештальт-теоретичний аспект)

Будь-яке пізнання – це намагання створити прегнантний гештальт, в якому між кількома фігурами, які перебувають у відношеннях суміжності, установлюється причинно-наслідковий зв'язок, чим здійснюється акт долаття відстані між ними. Несвідоме нерозрізнення або свідомо субституція фігур у гештальті – це перцептивно-когнітивна передумова для метонімії, метафори, полісемії, синонімії, які є проекцією сенсорного маскування на мову.

Ключові слова: простір, час, суміжність, гештальт, метонімія, метафора, полісемія, синонімія, ототожнення.

Любое познание – это стремление создать прегнантный гештальт, в котором несколько фигур, пребывающих в отношениях смежности, увязываются причинно-следственной связью, чем осуществляется акт преодоления расстояния между ними. Неосознанное неразличение или сознательная субституция фигур в гештальте – это перцептивно-когнитивная предпосылка для метонимии, метафоры, полисемии, синонимии, которые являются проекцией сенсорного маскирования на язык.

Ключевые слова: пространство, время, смежность, гештальт, метонимия, метафора, полисемия, синонимия, отождествление.

Every cognition act is striving for pregnant gestalt creation where between several figures which are in contiguity linkage the casual-consequential relations are installing; this is act of overcoming of the distance between these figures. Unconscious not-distinguishing or conscious substitution of the figures in gestalt is perceptive-cognitive precondition for metonymy, metaphor, polysemia, synonymy, which are the projection of sensory masking on language.

Key words: space, time, contiguity, gestalt, metonymy, metaphor, polysemia, synonymy, identification.

El otro es el mismo¹
Хорхе Луїс Борхес

Об'єктом дослідження пропонованої статті є перцептивно-когнітивний акт як завершений гештальт, **предметом** – його кореляція зі змінами у змісті слова. Іншими словами, читачеві пропонується спроба дати відповідь на одвічне питання: що примушує нас одним і тим самим називати різне і навпаки, різним одне й те саме – питання, яке ніколи не перестане бути **актуальним**. Розгляд зазначеної проблематики в аспекті гештальт-теорії

¹ Інше – це те саме (ісп.)

обумовлює **наукову новизну** дослідження. Знайти аналогію між фізіологічним і лексичним і тим самим розкрити психофізіологічний механізм метонімії і метафори, загалом природи номінації є **метою** пропонованого дискурсу.

Координати простору і часу – це екзистенційне павутиння, по якому Homo Sapiens приречений “повзати” у будівлі Всесвіту. Усяке пізнання об’єкта починається з визначення його у просторово-часовому континуумі. Водночас простір і час – це і категорії, які проростають у нашу свідомість, стаючи там декартовими вісями, в яких знаходить свої координати кожен мовний знак. Будучи усвідомленими, простір і час імплемнтуються у мову і відтак явно чи імпліцитно присутні у змісті кожного мовного знака.

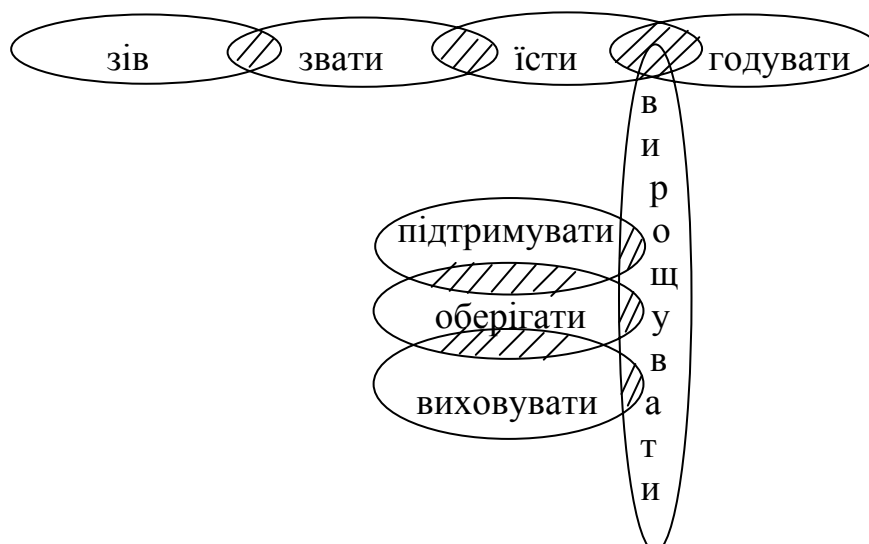
Услід за вченими гештальт-теоретиками гештальт визначається нами як комплексний образ ділянки дійсності, у якому системно і якісно неповторно схоплено часовою зв’язкою та пов’язано “спільною долею” як однорідні, так і різнорідні елементи в єдине ціле так, що це ціле утворює нову якість, яка не виводиться із характеристик частин, що до нього входять [1:104; 2; 3; 4:41; 5:346; 6:444, 447, 451]. Саме у такій свідомісно-перцептивній категорії, як гештальт, простір і час найбільш виразно знаходить своє психофізіологічне утілення. “Спільна доля” – це тільки і лише просторово-часова предикація. Глобальною передумовою поєднання елементів (фігур) у рамках гештальту, або ж їх нерозрізнення, а відтак і феномену полісемії, синонімії, метонімії і метафори є домінування категорій простору і часу над нашою свідомістю. Гештальт структурує елементи (фігури), які до нього входять, у відношення суміжності. Суміжність ми визначаємо як когнітивно-відображальну категорію, що виражає таке відношення, зв’язок між елементами гештальту, при якому кожен із них може як свідомо ототожнюватися, так і несвідомо не розрізнятися з іншим елементом. Власне, сам гештальт є ніщо інше, як набір суміжних елементів, які зв’язані системно і структурно [6:444,451; 7:71–72].

Ми вже зазначали, що, хоча установлення просторово-часової суміжності (послідовності) є більш примітивним, більш древнім і більш поширеним та легким способом виявлення зв’язку між явищами, ніж установлення схожості/відмінності між ними, все ж воно продовжує мати місце і у сьгоднішніх соціумах. Відтак

“доморфологічне мислення” [8:383–386], яке ґрунтується на постулаті “все у всьому” і втілюється принципі “post hoc ergo propter hoc” (після цього – значить унаслідок цього) та на принципі “одночасно із цим – значить унаслідок цього”, проявляється не лише в “замаскованому” вигляді, а й явно і відкрито декларується [7:91–103]. Незважаючи на сучасний стан пізнання, який став можливим завдяки вражаючим успіхам науки, Homo sapiens все одно продовжує залишатися у полоні реліктового доморфологічного і, значною мірою, язичницького принципу “все у всьому”, або “все пов’язано з усім”. Очевидно, доморфологічне мислення завжди буде притаманне людині, причиною чого є неможливість пізнання доконечної причини природи речей. Допоки фактор таємниці буде присутній у нашому житті, доти ми пов’язуватимемо *родимку* на нашому тілі, *лінії на долонях*, *форму пальців* із нашим *фінансовим станом*, *хворобою печінки*, *здібністю до математики*, *успіхами у коханні* тощо, тим самим синонімізуючи і уподібнюючи ці речі між собою. Доказом тому є неймовірна стійкість у масовій свідомості віри в різноманітні забобони, прикмети, обереги, гороскопи, астрологію, хіромантію тощо і, в кінцевому результаті, віри в Бога. Ніякий науково-технічний прогрес не здатен витравити з нашої свідомості ці гіперсинтетизуючі рефлекси. Свідченням тому є масові публікації, а також радіо- та телетранслявання гороскопів, пророкувань хіромантів, магів, цілителів, гадалок, проповідників, на які існує стійкий попит, інакше вони б так масово не публікувалися і не транслювалися. Ось цитата із американської газети: “Подобається нам це чи ні, астрологія є дуже важливою. Мільйони і мільйони людей у всьому світі вірять у неї. Американські президенти, таємна поліція, національні футбольні менеджери та успішні бізнесмени суцільно користуються гороскопами у своїй діяльності. Видатний американський банкір Дж. Морган одного разу сказав: *мільйонери не користуються послугами астрології, ними користуються мільярдери*. Кожного разу, коли ви десь зазначаєте дату вашого народження або заповнюєте бланк при прийнятті на роботу, хтось десь обов’язково розгледить там астрологічну інформацію: чи має така людина, як ви, підстави для надання роботи, чи будете ви добре співпрацювати із іншими людьми, в якій мірі ця робота є важливою для вас, чи схильні ви до того, щоб бути, наприклад, хорошим мандрівником, у якій мірі ви

амбітні тощо? До речі, чи прочитали ви вже все про зодіакальний знак вашого боса?” [9:70]. Додамо, що академік Ландау називав астрологію “релігією інтелігенції”. Замислімося: у чому суть цих давніх, атавістичних і водночас таких сучасних рефлексів нашої свідомості, вектор яких спрямовано у бік гіперсинтезу? Суть їх у наступній глобальній посилці: реалія X обов’язково якось зв’язана із реалією Y і якось повинна впливати на неї, бо ж не дарма вона опинилась поряд у просторі і часі. Випадковостей не буває. Таке “упричинення” всього з усім є красномовним свідченням домінування над нашою свідомістю категорій простору і часу, похідною від яких є категорія суміжності: все поряд із усім. “Бацила” простору і часу заражає все і вся. Будь-яке астрологічне передбачення – ніщо інше як гештальт, у якому спільною долею пов’язується елемент X із елементом Y лише на тій підставі, що вони існують суміжно у просторі і часі. Наслідком такого стану нашої свідомості є її здатність до таких мовних явищ, як метонімія, метафора, полісемія та синонімія, які у своїй суті також є ніщо інше, як зв’язування двох речей, що існують суміжно у просторі і часі, в один гештальт із наступним виділенням у ньому спільної для них фігури. Текст будь-якого гороскопа є актом гіперсинонімізації, метаототожнення певної кількості сигніфікатів. Коли текстотворень пише, що, наприклад, “Ваги (24.09. – 23.10) є вдалою комбінацією багатьох протилежностей: багатой уяви і здатністю до важкої праці, терпіння і стрімкості. Вони подобаються людям” [9:70], то тим самим він здійснює акт синонімізації, ототожнення *кванту часу з 24.09 по 23.10* з такими “далекими” від нього концептами, як *уява, терпіння, стрімкість, привабливість*. Будь-яка синтаксична модель означення *що є що; що є чим; що є яким* чи синтаксична модель причинності $S^1 + P^1$, *тому що (через те, що) $S^2 + P^2$* , не кажучи вже про моделі прямого ототожнення $A - це B$, або $A дорівнює B$, та моделі уподібнення $A такий само, як B$ чи $A схожий / подібний на B$, є формою синонімізації і полісемізації, і, власне, проекцією на мову такого психофізіологічного явища, як сенсорне маскування, яке має свою аналогію у психофізіології. Ось що з цього приводу пише російський біолог, академік І. А. Шевельов характеризуючи просторове розрізнення-нерозрізнення сигналів рецепторами: “для людської сенсорики характерна просторова суміжність” – “якщо два

подразники збуджують два сусідні рецептори, то їх розрізнення неможливе: вони зіллються і будуть сприйняті, як єдине ціле” (єдиний образ); те саме і стосовно часової суміжності: “при коротких інтервалах між двома стимулами відповіді на другий з боку рецепторів може не бути” [10:45]. У пригодницькому кінофільмі “Чоловік посла” (канал ТРК від 11.09.2009) є такий діалог: – *Увечері до готелю прийде кур’єр і постукає у двері вашого номера. – Скільки ударів? – Три. – Яка довжина ударів? – Два коротких і один довгий.* Такому акту, як *удар* не може бути притаманна предикація за ознакою протяжності у часі. Насправді довжина тут притаманна *часовим проміжкам* між ударами, а не самим ударами, але оскільки удари і часовий проміжок між ними зв’язані “спільною долею” в один гештальт, то легко відбувається субституція фігури *часовий проміжок* фігурою *удар*, у результаті чого предикація за довжиною приписується *ударові* (можна навіть сказати, що *удар* = *часовий проміжок*). Маємо типовий акт сенсорного маскування-нерозрізнення у мові, який аналогічний взаємоперекриттю і дублюванню функцій рецепторами запаху у фізіології: “спектри чутливості різних клітин сильно перекриваються. Внаслідок цього більше, ніж 50% пахучих речовин виявляються спільними для будь-яких двох запахових клітин” [10:78]. Таке дублювання можна назвати “сенсорно-рецепторною синонімією”. Аналогічна картина і в етимології: історичний розвиток будь-якого концепту: $A \rightarrow AAb \rightarrow Aab \rightarrow aB \rightarrow B \rightarrow BBb \rightarrow Bbb \rightarrow bB \rightarrow B$ і т.д. є ніщо інше, як наведені вище синтаксичні моделі ототожнення і “упричинення” тільки у згорненому вигляді. Так, слов’янські форми укр. *зіяти*, *зів*, рос. *зевать*, *зев*, що мають спільний гештальт *відкрита ротова порожнина*, пов’язані з давньоіндійською формою *hávātē*, *huvānas*, *hāvahat* (*звати*, *кликати*) [11:249; 12:85], яка, у свою чергу, пов’язана зі спільнослов’янським концептом *chova* (*хова*) (пор. дхорв. *hovati* (*зберігати*, *поміщати* [13:87]), який включає і рефлекс *годувати*, *виховувати*, *хоронити*, *їсти* [там само, 86–88]. Тепер зрозуміло, звідки жаргонне *хавати*. А самé слово *виховувати* в українській мові не так давно мало значення *перепр’ятувати*, *укривати*, *укрити* [14:197]. Продемонструвати зв’язок можна у вигляді семантичного ланцюга:

Елемент *виховувати* не міг установитись у свідомості наших предків безпосередньо від *їсти – годувати*, а тим більше від *зів*, обминувши формування елемента *виросувати*. На якомусь етапі в елементі *виховувати* відбувся якісний стрибок на більш високий рівень абстракції. Схема демонструє покрокову синонімізацію, уподібнення фігур гештальтів у геоісторичному розумінні, в основі якої лежить другий тип відношень між іменами – перетин (за класифікацією Леонарда Ейлера) [15:62–68] – кожен овал-гештальт має спільну зону з іншим. Ця спільна зона означає, що упродовж певного часу і у певному місці несвідомо не розрізнялися чи свідомо ототожнювались дві або більше фігури (заштрихована зона). Колись нашим предком *підтримування* не розрізнялося з *оберіганням*, а *оберігання* змішувалося із *вихованням* і т. д. – також аналог сенсорному маскуванню у мові. Навіть сьогодні, коли чиясь мати каже, наприклад, “*Я виростила хорошого сина*”, то у слові *виростила* вона інтегрує усі рефлексії: і *годування*, і *виховання*, і *підтримування*, і, власне, *виховання*.

Генеральною тенденцією усього людського пізнання завжди була глобальна генералізація і об’єднання фактів. Історія науки свідчить, що її стратегічною ціллю завжди було глобальне, об’єднання, сказати б, “упричинення” одного факту з іншим, зведення їх до єдиного знаменника, а відтак і уподібнення їх, що є наріжним каменем будь-якої теорії. Таке об’єднання є нічим іншим, як доланням просторово-часової відстані, намаганням стерти просторово-часову дистанцію між фізичними тілами, з одного боку, що призводить до уподібнення їх образів у нашій свідомості – з іншого. Вся історія науки і релігії – ніщо

інше, як вічне прагнення установити причинно-наслідковий зв'язок між елементом *A* і елементом *B*, які перебувають суміжно у просторі часі. Будь-яка теорія – це узагальнення, яке є установленням такого зв'язку між суміжними елементами чи їх ототожнення. Формула $I = U : R$, якою Г. С. Ом повідомив людство, що *сила електричного струму прямо пропорційно залежить від величини напруги і обернено пропорційно – від величини опору* – це, певною мірою, “упричинення”, синонімізація різних елементів – фігур в одному гештальті. Можна стверджувати, що *I*, у певній мірі, є *U*, а в свою чергу *U* – це, з одного боку, *I*, а з іншого – це *R*. Тому, за великим рахунком, немає принципової різниці між тубільцем, який, за свідченням Л. Брюля, “упричинював” *невдалу риболовлю і першу людину, що зустрілася після цього, настання засухи і носіння головного убору* (у носінні місіонерами головних уборів тубільці вбачали причину неврожаю), *своє тіло і тінь від нього* (у племен Західної Африки вважається, що втикання цвяха у тінь людини прирівнюється до її убивства), *людину та її ім'я* (“індіанець розцінює своє ім'я, як окрему частину своєї особистості, як щось на зразок своїх очей, зубів” і вірить, що зловживання його іменем може принести йому страждання [16:213], з одного боку, і видатним німецьким ученим Георгом Симоном Омом, який “упричинює” *силу електричного струму, напругу та опір*, з іншого боку. Тенденція одна: обоє когнітивно об'єднують, інтегрують, здійснюють когнітивну лігатуру елементів, які виявились суміжними у просторі часі. Наше мислення ніколи не переставало і не перестане бути синкретичним, фузійним, себто таким, що об'єднує суміжні фігури в одному гештальті. А факт існування релігії – це чи не найяскравіший доказ глобального об'єднання всього з усім: все є Бог, *твоя доля залежить від того чи порушив ти якусь заповідь, і взагалі віра, молитва, Бог і любов – все суть одне і те саме* [17:46–55]. Коли Е. Кречмер пов'язує “*округлість форм тіла і коротконогість Мірабо* (один із керівників Французької революції – А.Б.) із його чуттєвістю, гострим розумом, веселим характером, філантопством, щедрістю, великодушністю та відсутністю фанатизму” [18:295], то тим самим він синонімізує ці фігури в гештальті особистості Мірабо, прямо констатує “*коротконогість – це гострий розум, округлість – це чуттєвість*” і т. д. Так само, аналізуючи типи вчених, він здійснює акт синонімії і ототожнення у гештальті-габітусі особистостей Гете, і Олександра фон Гумбольдта таких фігур, як

короткорукість і схильність до емпіричного типу мислення, любов до всього чуттєвого та антипатію до систематизації і теоретизування [там само, 286–287]. В історії психології і фізіономістики накопичено багато подібних, часто суперечливих, ототожнень-синонімізацій фігур у гештальті особистості. Так, Аристотель наводив такі тотожності: *щетинисте здиблене волосся = боягузтво; широкий рот = сміливість + хоробрість* [19:9]. Бажання знайти залежність, амальгамувати елементи свідомості, когнітивно “стягнути” усе розмаїття ознак в одну формулу є нічим іншим, як природним прагненням установити прегнантні (рівноважні, симетричні, хороші) гештальти. Все, що опиняється поряд у просторі і часі, так чи інакше ототожнюється, синонімізується нашим сприйняттям. Навіть контраст і протилежність усвідомлюються нами лише остільки, оскільки вони є частиною чогось цілого. Власне, контраст – то завжди продовження схожості, або від’ємна подібність, які, як було нами показано [7:103–107], глибинно є прихованою суміжністю. Самі ж категорії схожості/контрасту історично є ніщо інше, як прихована суміжність. Іще задовго до здатності живого організму виявляти схожість/контраст щось вже існувало поряд із чимось у просторі і часі, перебуваючи у суміжності одне з одним, і щось живе із чимось живим або неживим вже взаємодіяло, реагувало одне на одного. Тому феномен суміжності історично набагато більш давній свідомісний рефлекс, ніж здатність живого виявляти схожість/контраст між двома предметами. Про це свідчить внутрішня форма слів “сХОЖий”, “сХОЖість”: щось із чимось сХОДиться, зближається, зустрічається, пересуваючись у просторі і часі. У концепті ХОД(ити) з самого початку імпліцитно вже закладено простір. Так само і внутрішня форма слова “поДІБність” вказує на суміжність у часі, позаяк давній концепт ДОБа говорить нам, нащадкам, ні про що інше, як про те, що наш предок об’єднав два предмети, явища в один гештальт лише на тій підставі, що вони відбулися упродовж ДОБи (часу). Іє. **dhabh* – означає *час, підходити, добирати* і споріднене з лит. *dabar*, яке означає *тепер*; із псл. *dova*, які означають *довго*; з псл. *доба* – *стосовно чогось, властиве*; з блр. *дóба*, укр. *подо́ба*, які набули значення *подібність, схожість* [11:96–97; 12:519–520] не через візуальний чи оптичний фактор, а через те, що два предмети просто існували суміжно в одному часовому відрізку. Для того, щоб щось із чимось зіЙШлося (сХОДилося) чи упоДІБнилося, потрібно було, щоб

спочатку щось було поряд. Спочатку свідомість сприйняла суміжне. Схоже і подібне вона виділила значно пізніше. Суміжне для виживання значно важливіше, ніж схоже. Психіка спочатку навчилася об'єднувати предмети, які зовсім не подібні, а просто зустрілися поряд у просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вертгеймер М.* Продуктивное мышление / Макс Вертгеймер ; [пер. с англ. ; общ. ред. С. Ф. Горбова ; В. П. Зинченко ; вступ. ст. В. П. Зинченко]. – М. : Прогресс, 1987. – 336 с. : ил. 213 с.
2. *Вертгеймер М.* Гештальт-теория [Электронный ресурс] / Макс Вертгеймер. – Режим доступа : http://metaphor.narod.ru/wertheimer_gest.htm.
3. *Вертгеймер М.* Законы организации в перцептуальных формах [Электронный ресурс] / Макс Вертгеймер. – Режим доступа : http://metaphor.narod.ru/wertheimer_perc.htm.
4. *Короткий психологічний словник* / за ред. В. І. Войтка. – К. : Вища школа, 1976. – 191 с.
5. *Ждан А. Н.* История психологии от античности до наших дней : [учебник для вузов]. / Антонина Николаевна Ждан. – [7-е изд. исправ. и доп.]. – М. : Фонд “Мир”, 2007. – 576 с.
6. *Соколов Е. Н.* Векторная психофизиология / Евгений Николаевич Соколов // *Психофизиология : [учебник для вузов]* / под ред. Ю. И. Александрова. – [3-е изд. доп. и перераб.]. – СПб. : Питер, 2006. – С. 458–465.
7. *Безпаленко А. М.* Принцип суміжності у мові. Слово у дзеркалі гештальттеорії : [монографія] / Анатолий Милетійович Безпаленко. – К. : Видав.-поліграф. центр “Київський університет”, 2009. – 424 с.
8. *Лосев А. Ф.* Знак, символ, миф. Труды по языкознанию / Алексей Федорович Лосев. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 479 с.
9. *Straightforward. Pre-intermediate Student's Book* / Completed by Philip Kerr and Ceri Jones. – Oxford : Macmillan Publishers Limited, 2006 – 160 p.
10. *Шевелев И. А.* Психофизиология сенсорных процессов. Передача и переработка сенсорных сигналов / Игорь Александрович Шевелев // *Психофизиология : [учебник для вузов]* / под ред. Ю. И. Александрова. – СПб. : Питер, 2006. – С. 42–82.
11. *Етимологічний словник української мови в семи томах.* – К. : Наукова думка. – 1985. – Т. 2. – 570 с.
12. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : [в 4-х т.]. – М. : Прогресс, 1967. – Т. 2. – 671 с.
13. *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* / под ред. чл.-кор. АН СССР О. Н. Трубачева. – М. : Наука, 1981. – Вып. 8. – 252 с.
14. *Грінченко Б. Д.* Словарь української мови в чотирьох томах / Борис Грінченко ; [упоряд. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. – К. : “Наукова думка”. 1996. – Т. 1. – 494 с.
15. *Івін О. А.* Логіка : [експеримент. навч. посібник для факультативних курсів за вибором учнів старших класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій] / Олександр Андрійович Івін. – К. : АртЕк, 1996. – 232 с.
16. *Леви-Брюль Л.* Первобытное мышление / Люсьен Леви-Брюль // *Психология мышления* / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Ф. Спиридонова, М. В. Фаликман, В. В. Петухова]. – [2-е изд. перераб. и доп.]. – М. : АСТ : Астрель, 2008 – С. 208–216.
17. *Безпаленко А. М.* Пояснювальні записки “ушибленого общими вопросами” : [зб. текстів для позакл. читання] / Анатолий Милетійович Безпаленко. – К. : Видав.-поліграф. центр “Київський університет”, 2007. – 138 с.
18. *Кречмер Эрнст.* Строение тела и характер. / Эрнст Кречмер : [пер. с нем.]. – М. : Апрель Пресс, Изд-во Эксмо-Пресс, 2000. – (Серия “Психология. XX век”). – 336 с.
19. *Леви В. Л.* Я и мы / Владимир Леви. – М. : Молодая гвардия, 1973. – 288 с.